

باز کاوی روش‌شناسی موردپژوهی به‌عنوان رویکرد عمیق و کیفی

قاسم بامیری / دانشجوی دکتری گروه مدیریت آموزشی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

gh.b1791@gmail.com

سیف‌اله فضل‌الهی قمشی / استادیار و دکترای تخصصی برنامه‌ریزی درسی، گروه مدیریت آموزشی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم

fazlollahigh@yahoo.com

دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۲۹ - پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۱۷

چکیده

مطالعه موردی، واکاوی ژرف رفتار یک فرد از راه سندهای شخصی، مصاحبه‌ها و خاطرات است. لویله اولین کسی بود که به کاربرد منظم روش مطالعه موردی پرداخت و با استفاده از روش مشاهده و مشارکت، پایه این روش را بنیان نهاد. مطالعه موردی به بررسی هرگونه تکنگاری که درباره یک حادثه، تصمیم یا یک مورد خاص انجام می‌شود، اطلاق می‌گردد. حقوق‌دانان آمریکایی این روش را همیشه در بررسی‌های حقوقی به کار می‌برند. براساس این نوع مطالعه، هر واحد اجتماعی همچون یک واحد کل به حساب می‌آید. گاهی حتی یک جامعه یا یک کشور با این روش از ابعاد مختلف مورد مطالعه قرار می‌گیرد. موردپژوهی کاربست بسیاری در پژوهش‌های کیفی عمیق در حوزه‌های علوم انسانی، اجتماعی، رفتاری و تعلیم و تربیت دارد. در این مقاله به توصیف مبانی فلسفی، معرفی این روش و مراحل انجام گام‌به‌گام آن پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: روش موردپژوهی، رویکرد توصیفی، رویکرد تفسیری.

موردپژوهی (Case study) که در فارسی با عناوین مشابهی از قبیل مطالعه موردی، قضیه پژوهی، تجربه یابی و تحقیق موردی نیز شناخته می شود، یکی از انواع روش های پژوهش کیفی (Qualitative research) است که به مطالعه عمیق یک مورد، یک موضوع خاص یا یک پدیده خاص می پردازد و در واقع، نوعی مشاهده گام به گام مورد تحت مطالعه و تفسیر مشاهدات با دیدگاه عمیق، افق مند و کل نگر است. در پژوهش به روش موردی، برخلاف پژوهش های تجربی، پژوهشگر به دستکاری متغیر مستقل و مشاهده اثر آن بر متغیر وابسته نمی پردازد؛ همچنین مانند پژوهشگری که در تحقیق پیمایشی با انتخاب نمونه ای با حجم وسیع و معرف جامعه درباره تعدادی از متغیرها به بررسی می پردازد، عمل نمی کند. پژوهشگر موردپژوه در انجام مقاله داخلی، یک «مورد» را انتخاب و آن را از جنبه های مختلف بی شمار بررسی می کند. موردپژوهی مطالعه ای است که در طی اولاً یک مورد (موردپژوهی تک موردی) یا تعداد محدودی از موردها (موردپژوهی تطبیقی) در شرایط واقعی خود مطالعه می شوند؛ ثانیاً یافته های حاصل از این مطالعه به شیوه کیفی مورد تحلیل قرار می گیرد. سرمد و همکارانش درباره هدف مطالعه موردی می نویسند: هدف کلی در هر مطالعه موردی، مشاهده ابعاد «مورد» تحت مطالعه است. از این رو مطالعه موردی، بیشتر به روش و تفسیر مشاهده ها و با تأکید بر فرایندها و درک و تفسیر آنها انجام می شود. «مورد» چنان انتخاب می شود که نمایان کننده وضعیت یا حالت کلی تحت مطالعه، یا مثالی از پدیده های «منظورنظر» باشد که پژوهشگر می خواهد درباره آنها به درک عمیقی دست یابد (سرمد و همکاران، ۱۳۷۶، ص ۸۹).

موردپژوهی معادل واژه انگلیسی case study است. واژه case در لغت به معنای مورد و نمونه، و واژه study به معنای مطالعه و بررسی است و در کل به معنای مطالعه موردی است (آریانپور، ۱۳۷۷ ص ۷۷۴).

ریشه مطالعه موردی از مکتب تفسیرگرایی (Interpretiveness) است و از جهتی نیز به دلیل کاربرد زیاد آن در مطالعات مختلف و تمرکز بر مطالعه عمیق، رویکردی معرفت شناسانه نیز دارد. این پژوهش بر معنایی که افراد از پدیده مورد مطالعه در ذهن دارند، متمرکز است؛ لذا تحلیل مستخرج از آن مبتنی بر تحلیل استقرایی است؛ و راهبرد اساسی آن مبتنی بر هستی شناسی واقع گرا (Realistic ontology) است. اهمیت دیگر این روش از لحاظ مبانی فلسفی این است که چون با استفاده از این روش امکان اشراف بر کل یک واقعیت تا حدود زیادی فراهم می شود، لذا روش مطالعه موردی بهترین شیوه برای پیاده کردن دیدگاه های کل نگر و همچنین اندیشه کسانی است که بر پیکربندی رئالیسم تکیه دارند. از نظر مریام (Meriam، ۱۹۹۸) مطالعه موردی چهار خصوصیت اصلی دارد:

الف) خاص گرا (Specialist) است: مطالعه موردی بر وضعیت رویداد برنامه یا پدیده خاص متمرکز است؛ در نتیجه روش خوبی برای مطالعه مسائل عملی در زندگی واقعی است.

ب) توصیفی (Descriptive) است: این روش، توصیفی مفصل از موضوع مورد مطالعه ارائه می‌دهد.
ج) اکتشافی (Exploratory) است: به فهم بهتر موضوع مورد مطالعه کمک می‌کند. کشف روابط متقابل جدید، چشم‌اندازهای تازه، معانی جدید و بینش نو، همگی از اهداف مطالعه موردی هستند.
د) استقرایی (Inductive) است: غالب مطالعات موردی بر استدلال استقرایی تکیه دارند. مطالعات موردی قصد ارزشیابی فرضیه‌هایی از پیش موجود را ندارند؛ بلکه با بررسی داده‌ها، اصول و تعمیم‌ها را به‌دست می‌دهد (ویمر و دومینیک، ۱۳۸۴، ص ۲۰۱).

موردپژوهی کاربرد زیادی در پژوهش‌های کیفی دارد و در تحقیقات حوزه علوم انسانی، رفتاری، و به‌ویژه علوم تربیتی، روان‌شناسی، مدیریت و... در راستای رویکردهای اکتشافی برای دسترسی به نظریه‌ها، دیدگاه‌ها و راهنماهای عملی مناسب برای حل مسئله بسیار تعیین‌کننده است. همچنین یکی از روش‌های مهم پژوهش است که در سال‌های اخیر بیشتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. نگاهی به منابع موجود در زمینه روش‌شناسی موردپژوهی گویای این نکته بود که روش‌شناسی‌های معرفی شده، گاهاً غامض و ناقص و برخی مواقع پیچیده و غیرقابل درک و فهم بودند و کاربران را با دشواری‌هایی در تشخیص و کاربست مراحل مواجه می‌کردند؛ لذا این دغدغه در پژوهشگران به وجود آمد که شاید با یک تحلیل روش‌شناسانه و مطالعه و بررسی منابع روش‌شناسی موجود در مقالات و کتب بتوان روش را با وضوح بیشتری معرفی کرد. این مسئله موجب شد که ابتدا اهداف، سؤالات، مراحل و فرایند روش به دقت مطالعه شده، منابع شناسایی و جمع‌بندی شوند، و براساس روش فراتحلیل، متن پایه تعیین گردد و مقالات و نوشته‌های موجود گردآوری و مطالعه شده، و با متن پایه تطبیق داده شوند و در نهایت با پالایش منابع گردآوری شده، منابع مرتبط انتخاب و نقاط مشترک در منابع تصریح و عینی شوند. با این نگاه روش‌شناسی موردپژوهی مجدد بازپردازش و تکمیل گردید.

۱. تاریخچه پیدایش

در آغاز فردریک لویله (F. Leplay) به کاربرد منظم این روش پرداخت؛ اما از دیدگاهی، اولین بار تاریخ‌نویسان بدان تمسک جستند؛ چه آنان یک دوران از تاریخ یک ملت را به‌طور کامل و همه‌جانبه مطمح‌نظر قرار دادند (خنیفر و مسلمی، ۱۳۹۸، ص ۳۰۸). با وجود این، تا زمانی که هیلی (Hili) در اثر خود به‌نام *فرد بزه‌کار* و توماس (Tomas) و زنائیچی (F.Znaniacki) اثر مشترک خود را به‌نام *دهقان لهستانی در آمریکا و اروپا* منتشر ساختند، توجه به این روش به‌طور جدی صورت نگرفت. پس از آن، مطالعات موردی بسیاری مورد توجه قرار گرفت؛ از جمله کار ویلیام وایت (William White) تحت عنوان *بی‌سربناه‌ها* است. او به روش مشاهده همراه با مشارکت، زندگی مردم در یکی از محله‌های فقیرنشین ایتالیایی در یکی از شهرهای آمریکایی را بدین طریق بررسی کرد (ساروخانی، ۱۳۸۶، ص ۲۹۹).

کتاب *اعتصاب در پیل کینگان* نوشته لین (Lin) و رابرتز (Raberts: ۱۹۷۱) گزارش یکی از این بررسی‌های موردی است که یک منازعه صنعتی را در یکی از شرکت‌های بزرگ بریتانیا شرح می‌دهد. این کتاب به ما می‌گوید که چه اتفاقی رخ داده است و اعتصاب را از دیدگاه هریک از گروه‌های عمده اعتصاب‌کنندگان بررسی می‌کند. لین و رابرتز یک بررسی آماری از برداشت‌ها و عقاید اعتصاب‌کنندگان انجام دادند. آنها فعالیت‌های کمیته اعتصاب را مشاهده کردند و با مدیریت شرکت، نمایندگان کارکنان و خود اعتصاب‌کنندگان مصاحبه‌های مفصلی انجام دادند. یکی از نویسندگان این گزارش در طول هفته اعتصاب، در محله اعتصاب‌کنندگان زندگی کرد و تا آنجا که امکان داشت، در همه فعالیت‌های کمیته اعتصاب حضور فعال داشت. نویسندگان این گزارش ادعا نمی‌کنند که اعتصاب مورد بررسی آنها نمونه اعتصاب‌های دیگر است؛ بلکه بر این باورند، گزارش آنها داستان زنده‌ای است که می‌تواند دانش ما را درباره چگونگی و چرایی رخدادهای اعتصاب‌ها بسیار افزایش دهد (ساروخانی، ۱۳۹۸، ص ۳۰۷).

۲. مورد پژوهی در یک نگاه

مطالعه موردی روشی است که از منابع اطلاعاتی هرچه بیشتر برای بررسی نظام‌مند افراد، گروه‌ها، سازمان‌ها یا رویدادها استفاده می‌کند و هنگامی انجام می‌شود که پژوهشگر نیازمند فهم یا تبیین یک پدیده است. مطالعه موردی نوعی پژوهش تجربی است که پدیده‌های زمان حال را در بستر زندگی واقعی‌شان بررسی می‌کند. خصوصاً زمانی که مرزهای بین پدیده و زمینه آن به‌طور دقیق مشخص نیستند و از منابع متعددی از شواهد استفاده می‌شود. مطالعه موردی به‌عنوان یک کار پژوهشی، نقش منحصر به فرد در شناخت و دانش ما از پدیده‌ها دارد. این روش، استراتژی پژوهشی مشترکی در روان‌شناسی، علوم اجتماعی، برنامه‌ریزی و اقتصاد دارد. مورد پژوهشی به‌منزله استراتژی پژوهش، در بسیاری از حوزه‌ها، از جمله مطالعه سیاست‌های عمومی، علوم سیاسی و مدیریت عمومی، روان‌شناسی و جامعه‌شناسی، مطالعه سازمانی و مدیریت و نیز پژوهش‌های برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای کاربرد دارد. رویکرد مطالعه موردی از متداول‌ترین استراتژی‌های پژوهش کیفی محسوب می‌شود. این رویکرد یک روش یا شیوه نیست؛ بلکه نوعی استراتژی پژوهشی است که درون این استراتژی، روش‌ها و شیوه‌های متعددی مورد استفاده قرار می‌گیرند. ممکن است این روش‌های کمی، کیفی یا ترکیبی از هر دو روش باشند (خنifer و مسلمی، ۱۳۹۸، ص ۳۰۹).

مطالعه موردی اگرچه غالباً بر فنون و شیوه‌های کیفی استوار است، ولی نمی‌تواند صرفاً از طریق فنون پژوهش کیفی تعریف شود؛ بلکه بایستی در قالب جهت‌گیری نظریات تعریف گردد در این استراتژی تأکید بر جدایی زمینه از موضوع پژوهشی نیست؛ بلکه تأکید بر دیدن موضوع در بستر پژوهش است. از مزایای مطالعه موردی به دست آوردن انبوه اطلاعات است؛ آن هم زمانی که پژوهشگر می‌خواهد انبوهی از اطلاعات را درباره موضوع مورد مطالعه یکجا گرد آورد. لذا چنین مطالعه‌ای پژوهشگر را قادر می‌سازد تا با طیف وسیعی از شواهد، اسناد، مستندات و

مدارک، تحلیل عمیقی از کیس یا مورد ارائه دهد. براساس این نوع مطالعه، هر واحد اجتماعی همچون یک کل به‌حساب می‌آید. این واحد می‌تواند یک فرد، یک سازمان یک خانواده یا حتی یک جامعه باشد (مطالعه یک اجتماع به‌عنوان یک واحد) (همان، ص ۳۱۰).

به‌نظر گودهاوت (Gvdvhat)، روش موردی پیش از همه یک رویکرد است که براساس آن، هر واحد اجتماعی همچون یک کل در نظر گرفته می‌شود. حال این واحد می‌تواند یک فرد، یک خانواده، یک نهاد اجتماعی و حتی یک جامعه باشد. مطالعه موردی یک کاوش در عرصه است که از شواهد و منابع چندگانه برای بررسی یک پدیده موجود در زمینه واقعی‌اش، در شرایطی که مرز بین پدیده و زمینه آن واضح نیست، استفاده می‌کند (همان، ص ۳۱۱).

از نظر موریس (Morris)، اصطلاح «مطالعه موردی» معرف دو چیز است که در عمل با هم اختلاف دارند: نخست، موضوع بر سر تحلیل ژرف رفتار یک فرد است؛ چه از راه سندهای شخصی و چه از راه مصاحبه‌های خاطرات، و این معنای اصلی و دقیق مطالعه موردی است.

دوم، در معنای گسترده‌تری، مطالعه موردی را به هرگونه بررسی تک‌نگاری (Monograph) که دربارهٔ یک حادثه یا یک تصمیم، یا دربارهٔ یک مورد خاص انجام شود، اطلاق می‌کنند (ساروخانی، ۱۳۸۵، ص ۳۰۱). هنگامی که پدیده مورد مطالعه به‌راحتی از زمینه‌ای که در آن قرار گرفته است، قابل تشخیص نیست، روش تحقیق موردی روش برگزیده است. بررسی موردی، بررسی عمیق و همه‌جانبه در مورد نمونه واحدی از پدیده مورد علاقه جامعه‌شناسان اطلاق می‌شود. این روش از پژوهش به‌طور عمیقی کنش و واکنش‌های میان عوامل به‌وجودآورندهٔ تغییر یا رشد و گسترش را در مورد یا زمینه‌ای ویژه واری می‌کند و گاهی محققان در این مرحله از تحقیقات برای نشان دادن میزان تغییرات یا رشد و گسترش در یک دورهٔ بخصوص، به مطالعات تداومی می‌پردازند. در پژوهش‌های موردی و زمینه‌ای، توجه محقق بیشتر به آن نکات و عوامل مهم یا بامعناست که به صورتی در شناخت گذشته یا مطالعهٔ میزان تغییرات یک مورد خاص مؤثر است. به عبارت دیگر، در این نوع پژوهش شناسایی و درک جامعی از یک دورهٔ کامل یا قسمتی مهم از زندگی یک واحد، هدف است (نادری و نراقی، ۱۳۸۵، ص ۱۵۳). بررسی موردی را می‌توان تقریباً با هر نوع روش تحقیق انجام داد؛ با این تفاوت که در این نوع تحقیق، روش‌های آماری چندان به کار بسته نمی‌شود. از طریق بررسی موردی می‌توان تعمیم‌هایی گسترده‌ای را دربارهٔ زندگی اجتماعی به دست آورد. در این نوع بررسی، داعیهٔ بازنمایی مطرح نیست و هر موضوع مورد بررسی، چه یک فرد یا گروه باشد و چه یک رویداد یا نهاد، اصولاً به‌عنوان یک واحد مستقل در نظر گرفته می‌شود. زمانی که مطالعات موردی بعد پویا دارند و حرکت را به دقت ضبط می‌کنند، در زمرهٔ مطالعات غیرمنقطع طولی به‌حساب می‌آیند. مطالعات موردی، از این دیدگاه که فرد را در همهٔ مراحل، برهه‌ها، شرایط و موقعیت‌ها مطالعه می‌کند، هم شناخت منش را ممکن می‌سازد هم تأثیر موقعیت گروهی و اجتماعی را بر فرد و رفتارش می‌سنجد (ساروخانی، ۱۳۸۶، ص ۳۰۲).

۳. انواع طرح‌های مورد پژوهی

۳-۱. طرح‌های تک‌موردی کلی

پژوهش تک‌موردی فقط بر روی یک مورد تمرکز دارد و مهم‌ترین دلایل برای انجام این نوع پژوهش بدین شرح است: اولاً نمایانگر مسئله‌ای حاد است که باید آن را با یک تئوری که به‌خوبی تنظیم شده است، آزمود. در این تئوری، مجموعه‌ای از موضوع‌ها به صورتی روشن مشخص شده و شرایطی که در صورت وجود آنها صحت دارند نیز تأیید گردیده است. باید یک پژوهش موردی وجود داشته باشد تا بتوان یک تئوری را تأیید کرد یا با آن مقابله نمود یا آن را بسط و گسترش داد. برای آزمودن آن تئوری نیز باید همه شرایط فراهم باشد. پژوهش تک‌موردی نمایانگر نوع آزمون سرنوشت‌ساز برای یک تئوری مهم است. امکان دارد یک پژوهش موردی دارای بیش از یک قضیه برای پژوهش باشد و درون یک پژوهش موردی به واحدهای فرعی هم توجه شود. یکی از نقاط ضعف طرح پژوهش جزءنگر، زمانی است که پژوهش موردی تنها به واحد فرعی توجه کند و هنگام تحلیل، از طرح اصلی منحرف شود و به آن مراجعه مجدد نکند. در ارزیابی یک برنامه، که بررسی واحدهای فرعی را هم شامل می‌شود، اگر پژوهشگر نتواند به واحد اصلی توجه کند و برنامه اصلی را فراموش نماید، دچار این لغزش خواهد شد. گام اصلی در طرح‌ریزی یک پژوهش تک‌موردی، تعیین قضیه اصلی است که باید مورد بررسی قرار گیرد. ثانیاً پژوهش تک‌موردی مربوط به جاهایی است که نشان‌دهنده یک حالت منحصر به فرد یا یک وضع حاد است. این معمولاً به وضعی برمی‌گردد که در بیماران روانی مشاهده می‌شود؛ یعنی موردی که یک ضربه یا یک اختلال به‌صورت بسیار نادر می‌تواند وجود داشته باشد تا بتوان بدین‌وسیله یک پژوهش موردی را مستند کرد یا بر آن اساس، تجزیه و تحلیل نمود (خنیفر و مسلمی، ۱۳۹۸، ص ۳۱۰).

۳-۲. پژوهش چندموردی

امکان دارد یک پژوهش دارای بیش از یک قضیه یا طرح تک‌موردی شود که در این حال باید از طرح پژوهش چندموردی استفاده کرد. یک نمونه معمولی آن، پژوهشی است که در زمینه نوآوری در مدارس قابل مشاهده است؛ مثل کلاس‌های درس آزاد و به‌کارگیری فناوری جدید. اگر قدرت انتخاب منابع وجود داشته باشد، پژوهش چندموردی بر تک‌موردی ارجحیت دارد. گاهی یافته‌های یک پژوهش دوموردی محکم‌تر از یک پژوهش تک‌موردی است. شواهد و مدارکی که از طرح پژوهش چندموردی به دست می‌آید، غالباً اجتناب‌ناپذیرند و پژوهش به‌عنوان پژوهش قوی‌تر به حساب می‌آید. انجام پژوهش چندموردی مستلزم دسترسی به منابع وسیع و صرف زمان زیادی است که از حد پژوهشگران مستقل فراتر می‌رود. پژوهش چندموردی را به‌عنوان چندین پژوهش آزمایشی می‌توان به حساب آورد؛ یعنی تکرار پژوهش. البته باید توجه داشت که پژوهش چندموردی نوعی نمونه‌گیری نیست؛ بلکه تکرار پژوهش است. تکرار پژوهش، از نظر مقایسه مانند انجام دادن چندین پژوهش آزمایشی است (همان، ص ۳۱۱).

۴. مراحل انجام مطالعه موردی

۴-۱. طراحی پژوهش

الف) بیان مسئله و انتخاب مورد پژوهش: وقتی پدیده‌های مورد مطالعه به‌راحتی از زمینه‌ای که در آن قرار گرفته‌اند، قابل تشخیص نباشند، پژوهش موردی مناسب است؛ همچنین مطالعات موردی در مواردی که دانش اندکی پیرامون موضوع وجود دارد، قابل انجام‌اند؛ پس می‌توان آنها را مولد دانش خواند که گاه به کشف و شناخت پدیده‌ها می‌انجامد. مطالعات موردی می‌توانند فرضیه ایجاد کنند تا در پژوهش‌های بعدی آزمون شوند و گستره دانش را بیفزایند. اغلب مکاتب روان‌شناختی با مطالعه موردی شروع شده‌اند و به تولید نظریه رسیده‌اند. در بیان مسئله، پژوهشگر از زمینه و محیطی که مشکل در آن بروز کرده است، آغاز می‌کند و سپس به توصیف «موقعیت نامعین» می‌پردازد. پس از آن به انتخاب موردی می‌پردازد که در دسترس باشد، یا اینکه چنان ویژگی‌هایی را دارا باشد که مطالعه آن از نظر اطلاعات پژوهشی، آشکارکننده باشد (همان، ص ۳۱۴).

ب) بیان اهداف موردپژوهی: اگر هدف اصلی پژوهشگر ارائه گزارش‌های هنجاری متکی بر آمار درباره وقوع یک پدیده باشد، روش‌های دیگر مناسب‌ترند؛ اما اگر هدف اصلی تعمیم گزاره‌هایی نظری باشد، روش مطالعه موردی کاملاً مناسب است. مطالعه موردی سوالات اندکی دارد که بسته به محدودیت مطالعه طراحی می‌شوند. موضوع نخست موردنظر مطالعه موردی این است که چه باید پرسید؟ مطالعه موردی برای پرسش‌هایی که با «چطور» و «چرا» شروع می‌شوند، بسیار مناسب است. یک سؤال پژوهش روشن و دقیق، تلاش‌های بعدی را در یک مطالعه موردی متمرکز می‌کند. موضوع دوم در طراحی مطالعات موردی این است که چه چیزی را باید تحلیل کرد؟ و در بسیاری از مواقع، فردی خاص، چندین فرد، یک رویداد یا چند رویداد، «مورد»‌اند. آنچه باید با انجام مطالعه به آن دست یافت، بازگو می‌کند. محقق با بیان اهداف، مشخص می‌نماید که به چه اطلاعاتی نیاز دارد و از چه راه‌هایی می‌تواند این اطلاعات را گردآوری کند (همان، ص ۳۱۲).

ج) انتخاب طرح پژوهشی: پژوهش‌های موردی را می‌توان به پژوهش‌های تک‌موردی و چندموردی تقسیم کرد. پژوهش چندموردی روی چند مورد با هم در یک پژوهش تمرکز می‌کند. این موارد چندانکه یکدیگر را تکرار می‌کنند. هر کدام از این پژوهش‌ها آن می‌توانند به‌صورت اکتشافی، توصیفی و تبیینی باشند.

د) تمرکز بر یک قلمرو ویژه، جامعه و ویژگی‌های مورد مطالعه در پژوهش موردی: در مطالعه موردی، در ابتدا تمرکز روی موارد خاص، اساس انتخاب جامعه و نمونه است؛ اگرچه منافاتی با تعداد موارد مشترک در یک موضوع خاص ندارد. در این وضعیت، آن موضوع خاص «مورد» محسوب می‌شود؛ حتی اگر چند نفر یا یک مجموعه سازمانی مرتبط با آن، تحت مطالعه قرار گیرند.

هـ) نمونه‌گیری از افراد، رفتارها یا وقایع در پژوهش موردی: در این روش، یعنی نمونه‌گیری موردی یا مطالعه موردی، فرد، گروه یا واحد کوچکی در قالب مورد مطالعه، (یک فرد یا یک خانواده، یک نهاد

اجتماعی وحتىی یک جامعه) معین می‌گردد و معمولاً برای مطالعات طولی انتخاب می‌شود. حال این واحد می‌تواند یک فرد، یک خانواده، یک نهاد اجتماعی و حتی یک جامعه باشد. مهم‌ترین بخش مطالعه موردی، انتخاب مورد مناسب است. انتخاب مورد کاملاً مبتنی بر هدف است و از روش نمونه‌گیری هدفمند بهره می‌برد. گاه انتخاب مورد، متمرکز بر داشتن شرایط و موقعیت خاصی است (حاج‌باقری، ۱۳۸۶، ص ۱۲۹). نکتهٔ دیگر اینکه حتی اگر تعداد نمونه‌های یک مورد یا تعداد معدودی باشند، متغیرهای مورد بررسی می‌توانند متعدد باشند؛ و حتی گاه خوشه‌های متغیرهای مورد نظر پیرامون مورد بررسی شوند؛ و گاه از چند مورد متغیرهای متعدد بررسی می‌شوند. در این حالت، مطالعه را میان موردی می‌گویند (خنیف‌ر و مسلمی، ۱۳۹۸، ص ۳۱۴). نمونه‌گیری در مطالعهٔ موردی مرهون توجه پژوهشگر است یک مورد یا واحد تحلیل است؛ گرچه ممکن است این واحد متشکل از رویدادها، افراد و فرایندهای گوناگون باشد. در این صورت، ضروری است که از اجزای تشکیل‌دهندهٔ واحد تحلیل نمونه‌گیری کرد. در مطالعهٔ موردی، که به‌روش کیفی انجام می‌شود، هدف اصلی آن است که مشخص کند: چرا یا چگونه یک رویداد یا پدیده آشکار می‌گردد؟ یا اینکه چه رخ داد، چرا رخ داد و چگونه رخ داد؟ از این رو با توجه به نوع سؤال پژوهشی می‌توان ابتدا واحد تحلیل را برای مطالعهٔ موردی مشخص کرد یا مورد را انتخاب نمود.

۲-۴. گردآوری داده‌ها در پژوهش موردی

مورد کاو فردی است که تلاشی روشمند می‌کند تا با بهره‌گیری از توان علمی، تجربی و نکته‌یابی هوشمندانهٔ خود، حوزه‌های گوناگون یک رخداد سازمانی را کندوکاو نموده، برای آن راه‌حل یا پاسخی ارائه کند. مورد کاوی می‌تواند به صورت فردی یا گروهی انجام گیرد (خاکی، ۱۳۸۸، ص ۵).

اکثر مطالعاتی که با استفاده از روش‌های موردی صورت می‌گیرند، براساس شناخت رفتار فرد با در نظر گرفتن تمامی ویژگی‌های محیط پیرامون او انجام می‌شود؛ بنابراین ابعادی بسیار گسترده دارند و بر فن‌های ویژه متکی هستند. این فن‌ها شامل مصاحبه‌های عمقی، بررسی اسناد شخصی، نامه‌ها، یادداشت‌های روزانه و یادداشت‌های سازمانی دربارهٔ با فرد موردنظر می‌شود. به این فنون باید زندگی‌نامه‌پژوهی و شناخت پیشینهٔ خانوادگی فرد یا افراد موردنظر را نیز افزود. همچنین مشاهدهٔ همراه با مشارکت، از فنون اصلی چنین پژوهشی است. برای جمع‌آوری داده‌ها برای انجام تحقیق موردی، از شش منبع تأمین‌کنندهٔ مدرک استفاده می‌شود که عبارت‌اند از: اسناد، پرونده‌ها و سوابق بایگانی، مصاحبه، مشاهدهٔ مستقیم، مشاهدهٔ مشارکتی، و شواهد و مدارک فیزیکی.

الف) اسناد (documents): دارای شکل‌های مختلفی هستند و انواع معمول آن شامل نامه‌ها، بخشنامه‌ها، دستورالعمل‌ها، یادداشت‌های کتبی، گزارش‌های کتبی در مورد رویدادها، اسناد اداری، گزارش‌های مربوط به بررسی‌های انجام‌شده، بریدهٔ روزنامه‌ها یا مطالب و مقالاتی در مطبوعات و رسانه‌های جمعی می‌گردد.

ب) پرونده و سوابق بایگانی (Archives and records): این پرونده‌ها به‌صورت سوابق خدماتی، پرونده‌های سازمانی مثل نمودار بودجه، نقشه‌ها و نمودارها، نام و مشخصات کالاها، داده‌های تحقیقاتی از قبل جمع‌آوری شده و پرونده‌ها و سوابق شخصی افراد می‌باشند.

ج) مصاحبه (interview): که به شکل‌های گوناگون مصاحبه آزاد، مصاحبه متمرکز و مصاحبه با پرسش‌های مشخص صورت می‌پذیرد. در برخی مطالعات موردی می‌توان روش‌های پژوهش پیمایشی را به‌کار برد و از پاسخ‌گویان درخواست کرد تا پرسشنامه‌هایی را پر کنند. در برخی می‌توان از مصاحبه‌های عمیق هم استفاده کرد (خنیفر و مسلمی، ۱۳۹۸، ص ۳۱۶).

د) مشاهده مستقیم (Direct view): اگر پدیده‌ها جنبه تاریخی نداشته باشند و باید به شرایط محیط یا رفتارهای ویژه توجه کرد، شیوه مشاهده مستقیم بهترین است.

هـ.) مشاهده مشارکتی (Participant observation): در اینجا پژوهشگر، دیگر یک شاهد غیرفعال نخواهد بود؛ بلکه می‌تواند به‌عنوان یکی از کارکنان یا با ایفای نقشی فعال، در محل مورد تحقیق به مشاهده بپردازد. در روش مشاهده مشارکتی، پژوهشگر به میان مشاهده‌شوندگان می‌رود و در رفتار تحت مشاهده مشارکت می‌کند و هم‌زمان به جمع‌آوری اطلاعات در محل پژوهش می‌پردازد (بین، ۱۳۷۶، ص ۲۰).

و) مدارک و شواهد فیزیکی (Physical evidence): این شیوه می‌تواند به‌صورت یکی از ابزارهای فنی، نوعی وسیله، یک اثر هنری یا نوع دیگری از آثار فرهنگی باشد. گاهی وجود این مدارک به‌عنوان یک جزء بسیار مهم تحقیق، الزامی است. سه اصلی که در جمع‌آوری داده‌ها از طریق شش منبع مذکور بر قابلیت درجه اعتماد و اعتبار تحقیق موردی می‌افزایند، بدین شرح‌اند: اصل اول، استفاده از چندین منبع جمع‌آوری اطلاعات؛ اصل دوم، ایجاد پایگاهی برای داده‌ها که به چهار زیرمجموعه یادداشت‌ها، جداول، اسناد، و شرح و جزئیات قابل طبقه‌بندی است؛ و سومین اصل، حفظ پیوستگی بین مدارک.

۳-۴. تجزیه و تحلیل داده‌ها در پژوهش موردی

در تحلیل داده‌ها، اساس کاربر کفایت یافته‌ها و مستندات گردآوری شده است و از اشباع ذهنی پژوهشگر یا رسیدن به حد کفایت مستندات در ذهن پژوهشگر پیروی می‌کند. برخلاف پژوهش کمی، در مطالعه موردی دستورالعمل‌های گام‌به‌گام برای هدایت پژوهشگر در جریان تحلیل داده‌ها وجود ندارد. در تجزیه و تحلیل مدارک تحقیق موردی، فرمول یا دستورالعمل خاصی وجود ندارد و بیشتر به اندیشه و ژرف‌نگری پژوهشگر و ثبت مدارک شیوه تفسیر آن بستگی دارد. تطبیق الگوها، تبیین‌سازی و توالی زمان سه راهبرد کلی‌اند که البته قابل تعمیم به همه مطالعات موردی نیستند:

الف) تطبیق الگوها (Matching patterns): یک الگوی مبتنی بر تجربه با یک یا چند الگوی پیش‌بینی شده مقایسه می‌شود.

ب) تبیین‌سازی (Clarification): پژوهشگر سعی می‌کند با صدور پاره‌ای احکام درباره علت یا علل وقوع پدیده مورد بررسی، تبیینی را درباره مورد ساخته و پرداخته کند.

ج) توالی زمان (Time sequenc): مجموعه‌ای از داده‌ها در نقاط زمانی گوناگون با روندی که مطابق با نظریه پیش از پژوهش پیش‌بینی شده بود، یا با یک روند جایگزین دیگر، مقایسه می‌شود.

۴-۴. ارائه نتایج، تهیه گزارش و ارزیابی پژوهش در مورد پژوهی

الف) نوشتن یافته‌ها و تجزیه و تحلیل در پژوهش موردی: در جریان تحلیل داده‌ها، پژوهشگر بر مورد متمرکز می‌شود و عوامل گوناگون اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی که احتمالاً بر مورد تأثیر گذاشته‌اند، نمایان می‌شوند.

ب) نوشتن نتیجه‌گیری در مورد پژوهی: پژوهشگر با اطلاعات به‌دست‌آمده به عرضۀ فرضیه‌هایی درباره مورد می‌پردازد و نتایج خود را با تحلیلی عمیق یا فرضیاتی ختم می‌کند.

ج) ارزیابی کیفیت پژوهش مورد پژوهی: پس از تدوین گزارش مطالعه موردی، پژوهشگر می‌تواند کیفیت آن را با استفاده از خودارزیابی یک دسته از ملاک‌ها مورد قضاوت قرار دهد (بازرگان، ۱۳۹۴، ص ۸۹).

۵. نقد مورد پژوهی

الف) فقدان نظم و انسجام علمی: در بسیاری از مطالعات موردی، نظم و انسجام علمی رعایت نمی‌شود. اغلب دیده شده که پژوهشگر مطالعه موردی بی‌دقتی می‌کند و اجازه می‌دهد که شواهد، سوگیرانه با دیدگاه‌های مغرضانه، بر یافته‌ها و نتیجه‌گیری‌ها اثر گذارد.

ب) عدم امکان تعمیم‌پذیری: مطالعه موردی هرچند ابزاری ارزشمند است و با استفاده از آن می‌توان متغیرهای معنادار را کشف کرد، اما امکان تعمیم داده‌ها را فراهم نمی‌سازد؛ زیرا فقط بر روی یک مورد و در یک مقطع زمانی صورت می‌گیرد. اگر هدف اصلی پژوهشگر ارائه گزاره‌های هنجاری متکی بر آمار درباره فراوانی وقوع یک پدیده در یک جمعیت تعریف شده باشد، روش‌های دیگر مناسب‌ترند؛ اما اگر هدف اصلی، تعمیم گزاره‌های نظری باشد، روش مطالعه موردی کاملاً متناسب با این هدف است.

ج) زمان‌بری: مطالعه موردی، مثل مشاهده مشارکتی، اغلب وقت‌گیر است و گاه به حجم عظیمی از داده‌ها منجر می‌شود که خلاصه کردن آن بسیار دشوار است. پژوهشگران باید سال‌ها منتظر بمانند تا نتایج پژوهش اعلام شود، که غالباً هم به‌گونه‌ای ضعیف ارائه می‌شود.

د) فاقد اعتبار درونی: مطالعات موردی، مخصوصاً زمانی که در یک مقطع زمانی و برای یک بار صورت می‌گیرند، فاقد اعتبار درونی هستند.

هـ. عدم توجه به روابط علی: این مطالعات روابط علی را مورد شناخت و تحلیل قرار نمی‌دهند و بسیاری از دانشمندان آن را برای مراحل ماقبل تجربی تحقیق، مفید می‌دانند (خنیفر و مسلمی، ۱۳۹۸، ص ۳۱۷).

۶. تمایز روش مطالعه موردی با سایر روش‌های پژوهش کیفی

وجه تمایز این روش با سایر روش‌ها تأکید از همان آغاز بر مشاهده، تصویر، توصیف و نگارش است؛ یعنی پژوهشگر از آغاز تا انتها در صحنه است. تمایز دیگر این روش، پرهیز از سطحی‌نگری و تأکید بر ژرف‌کاوی و ژرف‌نگری است و بین محدود کردن حوزه مطالعه و ضرورت دقت و عمق بیشتر رابطه مستقیم وجود دارد و برخلاف فنون پژوهش کمی، فرمول‌های مشخص یا دستورالعمل‌های گام‌به‌گام ندارد.

۱-۶. تفاوت بین تحقیقات کمی و کیفی

تحقیق کمی برای جمع‌آوری داده‌های واقعی و درست طراحی شده است. داده‌های کمی از نوع ساختاریافته و آماری‌اند و برای به دست آوردن یک نتیجه کلی از تحقیق، مورد استفاده قرار می‌گیرند. در مقابل، تحقیق کیفی به جمع‌آوری اطلاعاتی می‌پردازد که بیشتر برای توصیف یک موضوع به آنها نیاز است. نظرسنجی کیفی به میزان کمتری ساختاریافته بوده و بیشتر به دنبال بررسی عمیق موضوعات در دسترس برای به دست آوردن اطلاعاتی در زمینه نگرش، طرز تفکر و انگیزه افراد است. با این حال، اگرچه این نوع نظرسنجی یک درک عمیق از پرسش‌های تحقیق ایجاد می‌کند، اما به همان نسبت، تحلیل نتایج را نیز دشوارتر خواهد کرد (دلاور، ۱۳۸۵، ص ۲۶۲).

کمی	کیفی
عینی	ذهنی
سوالات تحقیق: به چه میزان؟ به چه میزان و شدت رابطه	سوالات تحقیق: چه؟ چرا؟
علم سخت	علم نرم
ادبیات تحقیق باید در مراحل اولیه مطالعه انجام شود	ادبیات تحقیق ممکن است در طول پیشرفت مطالعه یا بعد از آن انجام شود
آزمون نظریه	توسعه نظریه
تک‌واقعیتی: تمرکز، باریک و دقیق است	واقعیت چندگانه: تمرکز، پیچیده و وسیع است
حقایق خالی از ارزش و غیرمتعصبانه است	حقایق متکی بر ارزش است که تعصب و تمایل انسانی را به همراه دارد
کاهش دادن، کنترل کردن و دقیق بودن	کشف کردن، توصیف کردن و فهمیدن تفسیر سهیم‌شده (مشترک)
قابل اندازه‌گیری	تفسیری
مکانیکی: اجزا معادل کل هستند	ارگانیکی: کل بیش از اجزاست
گزارش تحلیل‌های آماری	گزارش تفسیر و اظهارات غنی و پرمایه
عناصر اساسی تحلیل، اعداد و ارقام هستند	عناصر اساسی تحلیل، کلمات و عقاید هستند
سوژه	مشارکت‌کننده
آزادی بستر (زمینه)	وابستگی بستر (زمینه)

فرضیات	سوالات تحقیق
استدلال، منطقی و قیاسی است	استدلال، دیالکتیکی، و استقرائی است
ارائه رابطه همبستگی و روابط علی	توصیف معانی
استفاده از ابزارهای و تکنیک‌های سنجش	استفاده از مشاهده و ارتباطات
به دنبال تعمیم	به دنبال موارد منحصر به فرد
تعمیم‌ها در راستای تبیین و پیش‌بینی هستند	توسعه الگوها و تئوری‌ها برای فهمیدن است
کنترل بستر (زمینه) مورد مطالعه (نتیجه‌مدار)	رویکردی انعطاف‌پذیر: اصالت شرایط طبیعی بستر مورد مطالعه (فراپندمدار)
اهمیت حجم نمونه	حجم نمونه مهم نیست؛ غنی و پرمایه بودن اطلاعات نمونه مهم است

نتیجه‌گیری

روش‌شناسی مطالعه موردی موقعیت کلی را به‌عنوان ترکیبی از برگ خریدهای مختلف، مورد بررسی قرار می‌دهد. این روش ممکن است بر توصیف فرایند و یا زنجیر از پدیده‌ها که روی رفتار فرایند مؤثرترند، متمرکز شود. مطالعه رفتار فرد یا گروه در موقعیت اجتماعی و مقایسه موردها، منجر به فرموله شدن یا تأیید فرضیه‌ها می‌شود. عمق تحقیق مطالعه موردی بعضاً از روش تحقیق‌های دیگر بیشتر است. برای مثال اگر تعیین رفتارها به وسیله پرسشنامه انجام شده است، نتایج عموماً رضایت‌بخش نیست؛ زیرا با علامت زدن گزینه‌های محدود بلی یا خیر و یا ارقام ۱ تا ۵ یا سایر گزینه‌های لیکرت نمی‌توان تحلیل مناسبی از رفتارهای موردنظر داشت. مطالعه موردی می‌تواند خیلی بیشتر از این تحلیل سطحی که در پرسشنامه مطرح است، همچنین رفتار را تحلیل کند و دلایل و متغیرهای بیشتری را مورد بحث قرار دهد. نکته مهم در مورد روش مطالعه موردی این است که روش‌های تحقیق موجود، به‌صورت سطحی تعداد زیادی مورد را تحت بررسی قرار می‌دهند و موجب دستیابی به محدوده کوچکی از دانش می‌شوند، اما روش مطالعه موردی خصوصیات کمی از هر مورد را بررسی می‌کند و با موردهای کمتری هم سروکار دارد، ولی به محدوده وسیعی از دانش برای تحلیل دستگاه‌های پیچیده دسترسی می‌یابد. توجه پژوهشگر در مطالعه موردی بر یک «مورد» متمرکز است؛ اما ممکن است این واحد متشکل از رویدادهای متعدد و افراد مختلف باشد و یا از فرایندهای گوناگون تشکیل شده باشد. در این صورت ضروری است که از اجزای تشکیل‌دهنده «واحد تحلیل» نمونه‌گیری شود. موردپژوهی، نمونه‌پژوهی یا مطالعه موردی یکی از روش‌های تحقیق کیفی در علوم اجتماعی است.

مردم‌شناسی (Anthropology) و مردم‌نگاری (Ethnography) دو رشته فرعی از انسان‌شناسی فرهنگی (Cultural Anthropology) هستند. مردم‌نگاری صرفاً جنبه توصیفی دارد و فقط اطلاعاتی از فرهنگ‌ها را بدون هر نوع تفسیری ارائه می‌کند. مردم‌شناسی اطلاعات به‌دست‌آمده را طبقه‌بندی می‌کند و از دیدگاه انسان‌شناسی که مبتنی بر جریان تکامل انسان و رفتار انسانی است، ارائه می‌دهد و به تحلیل داده‌ها می‌پردازد تا صحت و سقم آنها را که بیانگر روابط و کارکرد عوامل مختلف آن فرهنگ ویژه است، به دست دهد (ادیبی، ۱۳۵۳، ص ۲۹۱). موردپژوهی بر این واقعیت تأکید می‌ورزد که پژوهش کیفی، متمرکز بر مطالعه موارد است، نه جامعه‌ها و نمونه‌ها؛ یعنی تعداد بسیار کمی موارد یا حتی یک مورد را مطالعه می‌کند. به یاد داشته باشیم که از مطالعات موردی در مردم‌نگاری استفاده می‌شود؛ اما مطالعه موردی همان مردم‌نگاری نیست. تفاوت اساسی میان مردم‌نگاری و مطالعه موردی آن است که مردم‌نگاری توسط روش‌شناسی آن تعریف و شناخته می‌شود؛ درحالی‌که یک مطالعه موردی می‌تواند تا حد زیادی کمی و آماری باشد و از هیچ‌یک از روش‌های مردم‌نگاری استفاده نکند (آرایلی، ۲۰۰۹، ص ۲۳). موردپژوهی، بررسی متمرکز و عمیق یک فرد، گروه، رویداد یا اجتماع است. راه‌های دیگر نمونه‌پژوهی شامل تجربه‌ها، بررسی آماری و کندوکاو داده‌های بایگانی شده است. موردپژوهی بر اقدام عملی مبتنی است و به همین دلیل ممکن است پیچیده و میان‌رشته‌ای (Interdisciplinary) باشد و فرصت‌هایی را برای درک مسائل و جستارهای وابسته به نمونه پژوهش پدید آورد. در نمونه‌پژوهی دانشگاهی چهار مرحله وجود دارد: الف) روشنگری استاد در خصوص گستره موضوع مورد پژوهش و مسائل پیرامونی آن و مطالعه شخصی و یادداشت‌برداری از هرگونه موضوع مرتبط توسط دانشجو؛ ب) بیان مهارت‌ها، دانش و نگرش دانشجویمان در گروه‌های سه تا شش نفره؛ ج) ارزیابی درستی داده‌ها، ارائه راه‌کارها و برگزیدن بهترین گزینه‌ها؛ د) برگزاری نشستی اولیه که در آن هر گروه فرعی ممکن است به ارائه بهترین راه‌حل خود مبادرت ورزد و استاد نیز به بیان مسائل و اصول نهفته و پیش‌فرض‌های آنان بپردازد. نمونه‌پژوهی‌های علمی باید بر پایه یک یا چند چارچوب یا الگوی مفهومی معتبر باشد.

منابع

- ادیبی، حسین، ۱۳۵۳، *زمینه انسان‌شناسی*، تهران، پیام.
- آریانپور، منوچهر، ۱۳۷۷، *فرهنگ پیشرو آریانپور*، تهران، جهان رایانه.
- بازرگان، عباس، ۱۳۸۷، *مقدمه‌ای بر روش‌های تحقیق کیفی و آمیخته*، تهران، دیدار.
- بین، رابرت و همکاران، ۱۳۷۶، *روش تحقیق موردی*، ترجمه حمید پارسائیان و همکاران، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- حاج باقری، ادیب و همکاران، ۱۳۸۶، *روش‌های تحقیق کیفی*، تهران، بشری.
- خاکی، غلامرضا، ۱۳۸۸، *موردپژوهی سازمانی: روشی پژوهشی برای تبیین آموزه‌های علمی از تجربه کاوی*، تهران، مؤسسه تحقیقات و آموزش مدیریت.
- خنیفر، حسین و ناهید مسلمی، ۱۳۹۸، *روش‌های پژوهش کیفی*، تهران، نگاه دانش.
- دلاور، علی، ۱۳۸۵، *مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی*، چ پنجم، تهران، رشد.
- سرمد، زهره و همکاران، ۱۳۷۶، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، تهران، آگاه.
- نادری، عزت‌الله و مریم سیف نراقی، ۱۳۸۵، *روش‌های تحقیق در علوم انسانی (با تأکید بر علوم تربیتی)*، تهران، بدر.
- ویمر، راجردی و جوزف آر دومنیک، ۱۳۸۴، *تحقیق در رسانه‌های جمعی*، ترجمه کاووس سیدامامی، تهران، سروش.

O'Reilly, Karen, 2009, *Key Concepts in Ethnography*, Sage.

